

סיכום

מלחמת ששת הימים בראייה של יובל שנים

עמוס ידלין

רקע

מלחמת ששת הימים הייתה אירוע מעצב בתולדותיה של מדינת ישראל. הלקחים הנגזרים מהמלחמה בפרספקטיבה של יובל שנים הם לעתים דואליים ואף רבי פנים, ורבים מהם מכילים מתחים שיש להקדיש להם מחשבה וחשוב להבינם. מאמר זה מתמקד בהשפעותיהן של המלחמה ושל תוצאותיה על מיצובה הגיאוגרפי-אסטרטגי של ישראל במזרח התיכון, על מעמדה מול המעצמות, וכן על תפיסות מרכזיות של הביטחון הלאומי הישראלי ורכיביו. ישנן תפיסות שהן תקפות בעת הנוכחית כפי שהיו ב־1967, ולעומתן ישנן סוגיות, שבאופן שיש בו מן האירוניה, כמעט "שינו כיוון" או הפכו ללא רלוונטיות. יותר מכך, ישנן סוגיות שנדרש לבחון כיום בפרספקטיבה אחרת לגמרי מזו שלפיה הן נבחנו לפני חמישים שנה. שבוע אחד ביוני 1967, לפני חמישים שנה, נראה היה כהתרחשותו של נס מקראי. חלקים נרחבים בציבור סברו אז שמדובר בשישה "ימי בריאה" מחדש של מדינת ישראל, שאחריהם יבוא היום השביעי ועמו השלום הנכסף. אלא שהיום השביעי לא הגיע, ובחלוף מספר שבועות מאז הניצחון הגדול במלחמה החלה מלחמת התשה קשה וארוכה, שגבתה יותר נפגעים מאשר מלחמת ששת הימים עצמה. ב־1973 אף פרצה מלחמת יום הכיפורים. הניגוד בין שתי המלחמות – בין "המכה המקדימה" של ששת הימים שבאה על רקע תחושת איום קיומי וחרדה, לבין הביטחון העצמי המופרז, שנשמך על הערכת העומק האסטרטגי שנוסף למדינת ישראל לאור תוצאותיה הטריטוריאליות של מלחמת ששת הימים והוכחת יכולותיו של צה"ל – הוא רכיב מרכזי בניתוח היסטורי ואסטרטגי של הביטחון הלאומי הישראלי.

בפרספקטיבה של חמישים שנה, נראה כי נכון יהיה להתייחס לשנים שבין 1967 ל־1973 כאל "מלחמת שבע השנים". בראייה היסטורית, מלחמה זו הסירה את האיום הקיומי החיצוני על ישראל מצד מדינות ערב, ואף חוללה תהליך

שאחריתו שלום עם שתיים משכנותיה: מצרים, הגדולה והמובילה במדינות ערב בעת חתימת הסכם השלום עמה, וירדן, המדינה השכנה שלה הגבול הארוך ביותר עם ישראל. גם סוריה אינה עוד איום קיומי, ומלחמת האזרחים המתחוללת בה שמה למעשה קץ לאיום הצבאי שהיה גלום בה. כך אירע ששלוש מדינות אויב, שעם צבאן התמודדה ישראל ב־1967, אינן עוד איום צבאי ואסטרטגי עליה. על רקע זה, השונה מהותית, ניתן לנתח את התמורות האסטרטגיות שחלו בסביבתה החיצונית של ישראל במספר רבדים: הממד הביטחוני-צבאי; השינוי במאזן הכוחות האזורי; מעמדה הבין־לאומי של ישראל; התפתחותן של הזדמנויות, שהחליפו את האיום הקיומי שניצב ב־1967 בפני מדינת ישראל.

הממד הביטחוני-צבאי

תפיסת הביטחון הקלאסית של ישראל במלחמת ששת הימים התאימה לסביבה הגיאוגרפית אסטרטגית שלה, ולכן עקרונות המלחמה הקלאסיים יושמו בהצלחה בתכנון המלחמה ובמהלכה: מכה מקדימה, הפתעה טקטית, יוזמה ותחבולה, העברת המלחמה לשטח האויב, מלחמה קצרה והכרעה ברורה. ישראל גם התבססה על עליונות טכנולוגית ואנושית, על בניין כוחות מחץ – כוח אווירי להשגת עליונות אווירית, שהיא תנאי הכרחי לניצחון בעידן המודרני, וכוחות שריון מתמקד ועמוק. מעל כולם התבלטו חשיבותו ומרכזיותו של הכוח האווירי, שהכריע את המלחמה בפרק זמן של שלוש שעות בלבד.

חשיבותה של העליונות האווירית לתפיסת בניין הכוח ולהפעלתו מנחה את ישראל מאז מלחמת ששת הימים. למעט מלחמת יום הכיפורים, שהייתה שיעור במגבלות הכוח האווירי ובצורך להיות כל העת בקדמת הטכנולוגיה והחשיבה המבצעית, הכוח האווירי נשאר זרוע מפתח בביטחון ישראל. אשר לשאר הרכיבים, תפיסת הביטחון הקלאסית רלוונטית פחות מאז 1967. ב־1973 הסתמך צה"ל על העומק האסטרטגי ונמנע מהנחתת מכה מקדימה או מגיוס מילואים. מלחמת יום הכיפורים עצמה לא הייתה קצרה וההכרעה בה לא הייתה ברורה. למעשה, יתרונותיה של תפיסת הביטחון הקלאסית קועקעו בה על ידי צבאות מצרים וסוריה. הכישלון המודיעיני הקשור במלחמת יום הכיפורים חרות היטב בזיכרון הלאומי הישראלי. אבל חשוב לזכור שגם לקראת מלחמת ששת הימים לא חזה אמ"ן את עיתוי המלחמה. גם אז הייתה "קונספציה", שגרסה כי מצרים לא תפנה לעימות חזיתי עם ישראל כל עוד היא נלחמת בתימן. צה"ל נערך אז למלחמה, על יסוד הערכה כי היא לא תפרוץ לפני 1970, ונתפס בהפתעה עקב מהלכיהם של נשיא מצרים גמאל עבד אל־נאצר וצבאו במאי 1967. הפתעה זו הייתה עדות למגבלות החיזוי המודיעיני והבנת כוונות האויב. על מגבלות אלו יש לחפות באמצעות

מערכות הערכה פלורליסטיות ובחינה מתמדת של הנחות העבודה, כמו גם על ידי מוכנות מבצעית הולמת.

בנוסף, חשוב לזכור שמלחמת ששת הימים פרצה בלי תכנון מוקדם של אחד מהצדדים: לא מצרים ולא ישראל תכננו או יזמו את המלחמה. מה שהוביל למלחמה שאיש לא רצה בה היו המתח מול סוריה שלובה בהצהרות הרמטכ"ל יצחק רבין בדבר כוונות להפלת המשטר שם, פעילות הטרור של פת"ח, מידע מוטעה שהעבירה ברית המועצות למצרים ולסוריה, החלטת נאצר להכניס צבא לסיני ולחסום את מצרי טיראן, וכן היענות מיותרת ומהירה של האו"ם לדרישה המצרית לפנות את כוח המשקיפים מחצי האי.

מאז מלחמת ששת הימים הייתה ישראל מעורבת בשתי מערכות נוספות, שאף אחד מהצדדים לא רצה בהן: מלחמת לבנון השנייה (2006) ומבצע "צוק איתן" נגד חמאס (2014). לקחיהן של מערכות אלו מחייבים את ישראל לפתח מנגנונים לבקרת הסלמה לא רצויה. לקחים אלה תקפים גם לסיום המערכות.

מלחמת ששת הימים לימדה כי תרגום הניצחון הצבאי להישג מדיני הוא אתגר מורכב וקשה ביותר וכי הניצחון הצבאי הוא לפעמים נכס מתכלה, הפועל לרעת האינטרסים של הזוכה בו. דווקא התיקו הצבאי בסיום מלחמת יום הכיפורים, ההתשה ההדדית ומחירי המלחמה הכבדים היו מצע בשל יותר לפשרות ולהסדרים מדיניים.

זאת ועוד, מלחמת ששת הימים הייתה הפעם האחרונה שבה מומש "מקרה הכול" – לחימה בשלוש חזיתות (מצרים, סוריה וירדן), בגיבוי ערבי מקיר לקיר, כולל סיוע צבאי של עיראק, אלג'יריה וערב הסעודית. העובדה שמאז 1973 (מלחמה בשתי חזיתות, מול מצרים וסוריה) ישראל הצליחה לתחום כל סבב מלחמתי לחזית אחת בלבד, אינה מובנת מאליה. חובה על ישראל לבנות את הכוח ולדעת להפעילו מתוך הנחה כי בעתיד אפשר שיתממש שוב תרחיש של "מקרה הכול". עימות בריזמנית עם חזבאללה וחמאס, ובמקביל התלקחות ביהודה ושומרון והצטרפות ישירה או עקיפה של איראן למלחמה, אינם תרחיש דמיוני. איומיו של מנהיג חזבאללה, חסן נסראללה, כי מאות אלפי לוחמים שיעים ישתתפו במלחמה הבאה (בהתבסס על האסטרטגיה האיראנית של שליחת מיליציות שיעיות לסוריה, לעיראק ולתימן) מאותתים כי התרחיש הזה עשוי להתממש ומחייבים בחינה מעבר למסגורם כתעמולה וכמלחמה פסיכולוגית.

שינוי במאזן הכוחות האזורי

מלחמת ששת הימים הייתה נקודת ציון בתהליך דעיכתה של הפאן-ערביות. תבוסת צבאות ערב, ובפרט תבוסתו של צבא מצרים, הייתה מכה קשה ללאומיות הערבית הסוציאליסטית בהובלתו של נשיא מצרים נאצר. העולם הערבי, שהמודרנה

והרעיונות המערביים אכזבו אותו, שכן המחישו את פערי ההתפתחות בינו לבין העולם המערבי המתקדם, חיפש רעיון מסדר שונה. על רקע זה נעשתה התבוסה במלחמת ששת הימים לאבן דרך בצמיחת האסלאם הפוליטי בעולם הערבי, ויותר מכך – להפיכתו של האסלאם הפונדמנטליסטי לרעיון דומיננטי. המזרח התיכון כולו, והעולם הערבי בתוכו, מתנהלים ב־2017 בצלה של מגמה זאת: עימות סוני־שיעי מחרף ועימות פנים־סוני בין זרמים שונים עלו לפני השטח מאז 2011 ומתחוללים ביתר שאת ובאופן רצוף בסוריה, בתימן, בלוב ובעיראק.

פועל יוצא של התפתחות זו היא דחיקתו של העימות הישראלי־ערבי לעדיפות משנית על סדר יומן של מדינות ערב. יתרה מכך, "מלחמת שבע השנים", בין 1967 ל־1973, גרמה לשינוי דרמטי באופי היחסים באזור, שישראל מעורבת בו ישירות: מסכסוך ישראלי־ערבי גורף לפני 1973 לסכסוך שבמוקדו הסוגיה הישראלית־פלסטינית. אחרי 1967, מדינות ערב התמקדו במערכה להחזרת השטחים שנכבשו במלחמה. בעקבות חתימת הסכם השלום עם ישראל, מצרים קיבלה בחזרה את חצי־האי סיני, ובעקבות פרוץ האנתיפאדה הפלסטינית הראשונה (1987) איבדה ירדן עניין בשטח הגדה המערבית. סוריה, מצדה, לא הצליחה להשיג איזון אסטרטגי בינה לבין ישראל (ומאוחר יותר, על רקע מלחמת האזרחים שפרצה בה, התפרקה כמדינה). בכך הסתיים, דה־פקטו, הסכסוך הישראלי־ערבי. המהפכה האסלאמית באיראן (1979) הביאה להתפתחות סכסוך בעל גוון אחר – ישראלי־איראני – ועל רקע זה החלה מעורבות איראנית בסכסוך הישראלי־פלסטיני עצמו. דווקא לבנון, שלא השתתפה במלחמת ששת הימים, מאכלסת כיום את האיום הצבאי המשמעותי ביותר על ישראל – חזבאללה – ארגון שהפך למוצב איראני קדמי עוין נגד ישראל.

בנוסף לכך, ישראל נעשתה מעצמה אזורית, לאחר שעד שנת 1967 סבלה מאסימטריה קיצונית בטרטוריה, באוכלוסייה ובמשאבים. מאז, ישראל היא שחקן מרכזי סימטרי בכול המתרחש במזרח התיכון: היא מילאה תפקיד מרכזי בהצלת ירדן מנפילה ב־1970 (על רקע איום על המשטר שיצרו סוריה וארגונים פלסטיניים); היא נהנית משלום יציב עם מצרים מאז 1979; ב־1981 היא תקפה את הכור הגרעיני בעיראק; ב־1982 היא רשמה ניסיון כושל להכתיב את הרכבו ואופיו של המשטר בלבנון. היום, יותר מתמיד, ישראל היא מעצמה אזורית, חזקה ומוכרת ככזו בעיני שכנותיה ובעיני גורמים רבים וחשובים ברחבי העולם.

מעמדה הבינלאומי של ישראל

ישראל עברה בעקבות מלחמת ששת הימים ממצב של מדינה קטנה ושברירית, התלויה במעצמות ומהווה נטל עליהן, למדינה חזקה ובעלת יכולות אסטרטגיות, צבאיות ומודיעיניות, המהווה נכס לבעלות בריתה; מדינה שבחזקתה חיל אוויר,

כוחות שריון ורגלים, שבכוחם היה להביס את לקוחותיה של ברית המועצות באזור ולספק לבעלות בריתה מידע מודיעיני, טכנולוגיות מתקדמות, יכולות ומאחזים אסטרטגיים. במיוחד הפכה ישראל נכס לארצות הברית, והברית ביניהן נעשתה עמוד יסוד בביטחון הלאומי הישראלי ובמאזן הכוחות האזורי במזרח התיכון.

עם זאת, חשוב לזכור את מגבלותיה של כל ברית באשר היא. ברגע האמת, כפי שהוכח ב־1967, ישראל תוכל לסמוך רק על עצמה. הבטחותיו של נשיא ארצות הברית, אייזנהאואר, לאחר מערכת סיני התפוגגו ב־1967 כאשר ארצות הברית, המסובכת בווייטנאם, לא מיהרה לממשן ולפתוח חזית נוספת נגד הגוש הקומוניסטי. צרפת, בעלת הברית המרכזית של ישראל עד אז, לא זו בלבד שהפנתה לה עורף, אלא גם פנתה נגדה והטילה עליה אמברגו. שאר העולם הסתפק בתגובות מילוליות של ניטרליות או תמיכה בישראל, שלא חייבה עשייה. הייתה זו מציאות מורכבת, שהמסקנה שהסיקה ממנה ישראל היא שעליה לסמוך רק על עצמה ולא להיות מעוניינת שצבא זר יקיז דמו עבורה. מסקנה זו אינה מנוגדת לצורך של ישראל לחזק כל ברית אפשרית. עליה למצוא, אפוא, את האיזון בין שני עקרונות אלה.

מכאן נובעת גם חשיבותה של הלגיטימציה הבינלאומית עבור ישראל. תקופת ההמתנה שנכפתה עליה ערב מלחמת ששת הימים, עקב בקשת בעלות בריתה לתת הזדמנות למציאת פתרון מדיני למשבר, נראתה בשלושה השבועות שקדמו למלחמה כרוויית סכנות. באותה תקופה, שבה שידרה המנהיגות בישראל חוסר החלטיות, חולשה וחששות עמוקים, נראה היה שהזמן משחק לרעת ישראל: אויביה חיזקו ותגברו את צבאותיהם לאורך גבולותיה, והצעות הפשרה הפכו ליותר ויותר בעייתיות. בדיעבד, ההמתנה הפכה לברכה גדולה: פסק הזמן אפשר גיוס מסודר, ריענון ואימון הכוחות, עדכון תוכניות מבצעיות, ומעל הכול קבלת לגיטימציה, פנימית וחיצונית, לפעולה צבאית. הסולידריות שהתפתחה בחברה הישראלית, תחושת האין ברירה וההבנה שמדובר במלחמה על הבית, הן שעמדו בבסיס רוח הלחימה הייחודית שהייתה רכיב משמעותי בניצחון.

במישור הבינלאומי, מילוי "מצבר" הלגיטימציה אפשר חופש פעולה צבאי ומדיני, שישראל לא שבה ונהנתה ממנו מאז 1967. למרות שישראל היא זו שפתחה בסופו של דבר בלחימה במכה מקדימה, הלגיטימציה שהושגה הובילה לתמיכה מדינית בה ולשימור יכולתה להפוך את ההישג הצבאי למהלכים מדיניים, שבסופו של תהליך ארוך ומכאיב הביאו לשלום עם מצרים וירדן. רכיב הלגיטימציה מחייב גם היום ניהול מוקפד מול רכיבי כוח ופעולה מרכזיים, ושילובו בשיקולים האסטרטגיים הכוללים חיוני יותר מתמיד.

מאיום קיומי להזדמנות קיומית

תקופת ההמתנה שקדמה למלחמת ששת הימים לוותה בהרגשה של תושבי ישראל ומנהיגיה שהמפעל הציוני נמצא בסכנת השמדה. הייתה לכך אחיזה במציאות האסטרטגית, שהייתה אכן מאיימת עד מאוד. מאז הניצחון במלחמה, מדינת ישראל אינה ניצבת עוד בפני איום קיומי: צה"ל הוא הצבא החזק ביותר באזור; שתי מדינות ערביות מרכזיות חתמו על הסכם שלום אתה ושומרות עליו; צבאות עיראק וסוריה אינם מאיימים יותר. אפילו ב־1973, יעדי המלחמה של מדינות ערב היו מוגבלים, בעוד שמבחינתה של ישראל, סיני ורמת הגולן היו עומק אסטרטגי שאפשר את בלימת התקפת הפתע. אם התקפה כזו הייתה מבוצעת מגבולות 1967, היא יכולה הייתה למוטט את המדינה. האיום הקיומי היחידי כיום הוא פוטנציאלי, בדמות התחמשותה של איראן בנשק גרעיני.

השינוי הדרמטי ביותר שנרשם בעקבות מלחמת ששת הימים ותוצאותיה המדיניות והטריטוריאליות היה במאפייני הסכסוך הישראלי-פלסטיני, שנוגע בליבת הקיום של מדינת ישראל. מלחמת ששת הימים הציפה את הסוגיה הפלסטינית כבעיה ייחודית, בעלת ממדים טריטוריאליים ולאומיים שהודחקו לפני 1967. המלחמה אפשרה את חידוד ובידול הסוגיה הפלסטינית כבעיה נפרדת, ולא כחלק מהסכסוך שבין ישראל לבין ירדן ומצרים. תהליך זה התחיל ב־1967, נמשך בהכרת מדינות ערב באש"ף כנציג העם הפלסטיני, המשיך בניתוק רצועת עזה ממצרים בהסכם השלום עם ישראל, והסתיים בהתנתקות ירדן מיהודה ושומרון. הבעיה הפלסטינית "הושלכה" במלואה לאחריותה של ישראל. משמעותה השלילית של התפתחות זו היא יכולת מופחתת לקדם פתרון לסוגיה בהובלת מדינות ערב. ואולם, המציאות הנוכחית מציעה גם הזדמנות היסטורית להגעה לשלום, ללא עימות מלחמתי שממחיש את מחיר אי-השלום. הזדמנות לקדם שלום לא הייתה אפשרית לפני חמישים שנה, כשהחלטות ועידת ח'רטום של מנהיגי מדינות ערב מנעו את הפיכת תוצאות המלחמה להסכם שלום והתפייסות היסטורית. הצדדים היו זקוקים למלחמת יום הכיפורים – "השנה השביעית של המלחמה" – כדי לגבש הבנה כי השלום עדיף על המלחמה ולגלות נכונות לפעול בכיוון של פשרה. כיום, כשישראל היא מעצמה אזורית, שמסביבה עולם ערבי ומוסלמי מפוצל ומפורד, ניצבת בפניה הזדמנות היסטורית להגיע להסדר עם הפלסטינים, שיפתח לפניה גם את העולם הערבי הסוני, המבקש את קרבתה אל מול האיום האיראני. המפתח להיערכות משותפת עם העולם הערבי הסוני, מול החתירה להגמוניה ושאיפת ההתגרענות האיראנית הוא יישוב הסכסוך עם הפלסטינים, או לפחות רצון כן, מגובה במעשים, להתקדם בכיוון לפתרון מדיני שלו. מהלך נכון אל מול הפלסטינים יוכל להביא להסדר מדיני, ולו חלקי, תוך הימנעות מסבב מלחמה נוסף ומתשלום מחירים מוסריים שאינם עולים בקנה אחד עם ערכים יהודיים וציוניים.

סיכום

כבר מאז שלביה האחרונים של מלחמת העצמאות, כמו מיד לאחר מלחמת ששת הימים, ועד לעצם ימינו אלה, מתלבטות החברה הישראלית ומנהיגותה בשאלות אופייה וגבולותיה של המדינה. קיים מתח שקשה ומסובך ליישבו בין חמישה רכיבים מרכזיים של ה־DNA של הביטחון הלאומי הישראלי: זכות אבות וזכות היהודים למדינה; ביטחון מרבי כמענה לחרדה קיומית של העם היהודי; השיקול הדמוגרפי וחוסר רצון לשלוט בעם אחר; הבנת חשיבותה של הלגיטימציה הבינלאומית: שאיפה בלתי מתפשרת לשלום.

דוד בן־גוריון מיקד את הסוגיה והצביע על שני הרכיבים שיבטיחו את קיומה של מדינת ישראל: "כוחה וצדקתה". מאז מלחמת ששת הימים, ישראל חזקה יותר, אך קצת פחות צודקת. יובל שנים לאחר אותה מלחמה יש לה הזדמנות שאסור להחמיצה: לתת מענה כולל טוב יותר לשילוב הנכון של כל חמשת רכיבי הביטחון הלאומי ולחזק מאוד את השילוב "כוחה וצדקתה". גיבוש מחודש של תפיסת ביטחון עדכנית הוא צעד הכרחי בכיוון זה. לצד הרגליים המסורתיות של תפיסת הביטחון – הרתעה, התרעה, הכרעה והגנה – חיוני לשלב את רגלי הלגיטימציה והשלום.